

УДК 911.3

Чиж О.П.

*Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського*

## **Проблеми раціонального природокористування у межах серединного ландшафтного поясу Східноєвропейської фізико-географічної країни**

Розглянуто проблеми раціонального природокористування й охорони природи та можливі напрями їх вирішення у межах унікального ландшафту Серединного структурно-морфологічного ландшафтного поясу Східноєвропейської фізико-географічної країни; зазначено, що вирішення цих проблем ускладнювалось недостатнім пізнанням унікальної природи і ландшафтів, дослідження яких розпочалися у другій половині XX ст. Показано, що надмірна антропогенізація Серединного ландшафтного поясу повністю змінила його ландшафтну структуру, в результаті чого тут фоновими є непридатні для поясу сільськогосподарські (польові), лісові антропогенні ландшафти й меліоровані системи. Враховуючи сучасний ландшафтний і екологічно дестабілізований стан природного середовища Серединного поясу Східноєвропейської фізико-географічної країни розроблено напрями раціонального використання й охорони його природних ресурсів.

**Ключові слова:** Серединний ландшафтний пояс, природа, ландшафт, раціональне використання, унікальність.

**Chyzh O.P. Problems of rational use of nature within the Middle landscape zone of the Eastern European physical-geographical country** The problems of rational nature management and nature protection and possible directions of their solution within the unique landscape of the Middle structural and morphological landscape zone of the Eastern European physical-geographical country are considered; it is noted that the solution to these problems was complicated by a lack of knowledge of the unique nature and landscapes, whose research began in the second half of the twentieth century. Excessive anthropogenization of the Middle landscape belt has been shown to completely alter its landscape structure, resulting in agricultural, field, forest anthropogenic landscapes and reclaimed landscapes. Considering the modern landscape and ecologically destabilized state of the natural environment of the Middle eastern zone of the Eastern European physical-geographical country, the directions of rational use and protection of its natural resources have been developed. Further detailed knowledge of both the natural and anthropogenic nature of the Middle structural and morphological landscape belt. Individual programs, projects, plans of rational nature management for each component of the Middle Structural and Morphological landscape belt have been developed. Review of the structure and features of economic use of background for the Middle structural and morphological landscape belt of field and meadow-grassland and forest anthropogenic landscapes. Development of existing and new protected areas as the basis of the ecological network of the Middle structural and Morphological landscape belt.

**Key words:** Middle landscape belt, nature, landscape, rational use, uniqueness.

**Наявність проблеми.** Лише у 50-х роках XX ст. на давно і активно освоєній території Східноєвропейської рівнини було відкрито й обґрунтовано наявність Головного ландшафтного рубежу, що розділяє цю територію на дві частини. Подальші дослідження значно розширили параметри рубежу перетворивши його у складну природно-господарську структуру – Серединний ландшафтно-морфологічний пояс Східноєвропейської фізико-географічної країни. У процесі пізнання природи і ландшафтів Серединного поясу більше уваги звертали на їх унікальність, різноманіття та структуру і значно менше на проблеми раціонального природокористування та охорони. Науково необґрунтоване ведення господарства та підвищена нестійкість унікального ландшафту Серединного поясу до надмірного антропогенного навантаження призвели до нераціональної перебудови його структури, часткової втрати унікальності та необхідності розробки напрямів

раціонального природокористування, відновлення та охорони.

**Аналіз попередніх досліджень.** Наприкінці XIX ст. використавши частково попередні напрацювання, а також розвиваючи ідею зональності природи В.В. Докучаєва [6], Г.І. Танфільєв деталізував північну межу лісостепу [11]. У подальшому (1949 р) Ф.М. Мільков назвав цю межу Головним ландшафтним рубежем Східноєвропейської рівнини [8]. Пізніше Ф.М. Мільков обґрунтував наявність на північ від рубежу Опілле-Поліської ландшафтно-ї стрічки [9]. У 2001 році Г.І. Денисик виділив стрічку Лісостепових Полісь, що розташована на південь від Головного ландшафтного рубежу Східноєвропейської рівнини [3]. Результати дослідження українського сектору Східноєвропейського середнього ландшафтного поясу представлені в монографії «Лісостепові Полісся» [4] та окремих публікацій [12,13]. Однак, детальних досліджень проблем раціонального природокористування немає.

**Мета дослідження:** виокремити і обґрунтувати можливі напрями раціонального природокористування й охорони природи у межах унікальної природи і ландшафтів Середнього структурно-морфологічного ландшафтного поясу Східноєвропейської фізико-географічної країни.

**Результати дослідження.** Упродовж другої половини XX ст. виокремлено і обґрунтовано функціонування у межах Східноєвропейської фізико-географічної країни оригінального за природою і ландшафтною структурою Середнього структурно-морфологічного ландшафтного поясу [4, 6,8, 10, 12]. Західний сектор цього поясу займає значну частину території України, що знаходиться на межі контакту зони мішаних хвойно-широколистих лісів і лісостепу (у натуральному стані), а зараз охоплює переважно північну частину лісополя України [3].

Від інших ландшафтних структур Східноєвропейської фізико-географічної країни Середній ландшафтний пояс відрізняється своєрідною будовою і різноманіттям ландшафтних комплексів, що функціонують в геоекотонних умовах. Його триєдиний «організм» формують дві ландшафтні стрічки – Опілле-Поліська (північ поясу) і Лісостепових полісь (південь поясу) та Головний ландшафтний рубіж (центральна частина поясу). Їх ландшафтна структура теж своєрідна і складна, розглянута нами в окремих публікаціях [4, 12, 13]. На відміну від Головного ландшафтного рубежу [3] Середній структурно-морфологічний ландшафтний пояс Східноєвропейської фізико-географічної країни презентує зміну в ландшафтах не на коротких відстанях, а поступовий перехід лісових ландшафтних комплексів у лісостепові, і розділяє цю країну на дві, поки що не всіма визнані частини: північну – лісову і південну – степову, таксономічний ранг яких ще не визначено. У зв'язку із значною антропогенізацією природи і ландшафтів Середнього структурно-морфологічного ландшафтного поясу, його структура і різноманіття ландшафтних комплексів, особливо за минулі два століття, істотно змінились. Якщо врахувати, що цей ландшафтний пояс являє собою унікальний природно-господарський утвір, властивий лише Східноєвропейській фізико-географічній країні, то раціональна організація ландшафту і його оптимальне використання мають тут особливе значення. Вони можуть здійснюватися лише у строго обґрунтованих напрямках:

– подальшому детальному пізнанню як натуральної, так і антропогенізованої природи Середнього структурно-морфологічного ландшафтного поясу. При цьому варто зазначити, що дослідження залишків натуральних ландшафтів, як основи у минулому і зараз формування антропогенних ландшафтів, не втратили свого значення. Це детально показано у низці наукових

публікацій, присвячених природі і ландшафтам окремих частин Серединного структурно-морфологічного ландшафтного поясу. Зокрема це стосується значення орографії та мікроклімату [1, 2, 7], гідрологічних особливостей [13] та літологічного складу порід у процесі формування і функціонування як минулих (натуральних), так і сучасних (антропогенних) ландшафтних комплексів цього своєрідного ландшафтного поясу Східноєвропейської фізико-географічної країни;

– *розробці індивідуальних програм, проектів, планів раціонального природокористування для кожної складової Серединного структурно-морфологічного ландшафтного поясу.* Природа і ландшафти Опілля-Поліської ландшафтно-ї стрічки і стрічки Лісостепових полісь істотно відрізняються між собою, як і має свої, притаманні лише йому ознаки, Головний ландшафтний рубіж. Це спонукає при розробці основ раціонального використання їх природних ресурсів, максимально враховувати індивідуальні (регіональні та місцеві) особливості природи і ландшафтів. Поки що цього не спостерігається. Особливо, що стосується унікальної структури ландшафту Головного ландшафтного рубежу Східноєвропейської фізико-географічної країни;

– *перегляді структури та особливостей господарського використання фонових для Серединного структурно-морфологічного ландшафтного поясу польових і лучно-пасовищних та лісових антропогенних ландшафтів.* Відповідно до структури натурального ландшафту Серединного поясу у минулому, сучасна структура антропогенного ландшафту є необґрунтованою, відповідно й нераціональною. Зокрема польові ландшафти переважають і за площами, і за значимістю у функціонуванні сучасного ландшафту всіх частин Серединного поясу не лише у межах Опілля, але й у рівнинних територіях у минулому заболочених і перезволожених полісь. Часто науково необґрунтована меліорація поліських ландшафтів призводила до активного розвитку негативних антропогенних та активізації подібних натуральних процесів, а й інколи катастрофічних явищ. Як результат – у структурі сучасного ландшафту Серединного ландшафтного поясу площа лісових (натуральних і антропогенних) ландшафтів не перевищує 18-22 %, що у минулому було характерно для перехідної смуги між лісостепом і степом, зокрема в Україні. Це вимагає істотної реконструкції сучасного ландшафту Серединного структурно-морфологічного ландшафтного поясу як загалом, так і кожного класу антропогенних ландшафтів які тут функціонують;

– *переважанні у господарському використанні природних ресурсів Серединного ландшафтного поясу ресурсозберігаючих і природоохоронних технологій.* Природа і ландшафти поясу, їх різноманіття та ресурси настільки своєрідні, що тут не можливо, а інколи й нераціонально використовувати нові й новітні технології, що уже «прижилися» територіально на північ і на південь від нього. Особливо це стосується нових технологій господарювання у фонових сільсько-господарських і лісових антропогенних ландшафтах. Навіть частково обґрунтовані технології обробітку розораних сірих і темно-сірих лісових ґрунтів у межах Опілля та ясно-сірих опідзолених ґрунтів на меліорованих землях не дали очікуваного ефекту. Ще яскравіший приклад – сучасний стан численних меліоративних систем, які майже повністю знищили заболочені й перезволожені території Серединного ландшафтного поясу. Ці території, їх водний режим підтримували притаманну лише полісьям поясу ландшафтну структуру, були індикаторами розвитку Полісья і Опілля, формували основні ознаки природно зрівноваженого стану ландшафту Серединного поясу. Типове господарське

освоєння Серединного ландшафтного поясу, переважно за зразками лісостепо-вого, призвело до перебудови ландшафтної структури Опіль і Полісь, здебільшого невдалої. Уже наприкінці ХХ ст. стало зрозумілим, що поряд з новими технологіями ведення господарства тут необхідно відновлювати й активно розвивати традиційні, часто унікальні для цього регіону (поясу), форми ведення господарства, особливо лісового і сільського. Вони уже частково схарактеризовані у науковій і краєзнавчій літературі і заслуговують на увагу практиків, зокрема очільників місцевих (обласних, районних, сільських) громад;

– *розбудові наявних та створенні нових заповідних територій як основа екомережі Серединного структурно-морфологічного ландшафтного поясу.* Переважно упродовж другої половини ХХ ст. натуральна природа і ландшафти Серединного поясу були настільки перебудовані (здебільшого знищені), що на початку ХХІ ст. не можна було знайти відповідну для заповідання площу натурального, не задіювану меліорацією болотного масиву. Наявні зараз заповідні території включно і у межах Опіль-Поліської ландшафтно-ї стрічки лише частково натурального походження. Більша частина їх територій знаходяться у процесі природного відновлення. Наявну зараз систему заповідних об'єктів Серединного ландшафтного поясу необхідно збагачувати новими заповідними структурами антропогенного походження. Вони часто є не менш унікальними, ніж натуральні заповідні об'єкти. Це стосується антропогенних водойм, що формувалися у покинутих гранітних, піщаних кар'єрах, торфозабудовах, меліоративних систем і окремих каналів, польдерів, численних лісокультурних насаджень, зразкових хуторів, рекреаційних об'єктів тощо. У сучасну екомережу варто включати й покинуті хутори, села, промислові об'єкти які поступово перетворюються у своєрідні екологічніші для місцевих тварин. Безперечно, що унікальні особливості природи і ландшафтів Серединного структурно-морфологічного ландшафтного поясу необхідно враховувати і у процесі формування регіональної екомережі. Створення сучасної екомережі у межах Серединного поясу є ще більш актуальним завданням, якщо враховувати стихійне освоєння його територій під видобуток бурштину, піску, торфу, неконтрольовану вирубку лісу, рекреаційне освоєння та формування смітників.

**Висновки.** Враховуючи унікальність ландшафтно-ї структури та різноманіття ландшафтних комплексів як у минулому, так і зараз, Серединний структурно-морфологічний ландшафтний пояс Східноєвропейської фізико-географічної країни потребує особливої уваги географів і ландшафтознавців. Здійснити всі зазначені заходи реконструкції зразу неможливо. Це тривалий процес, однак можна активніше вести перебудову або окремих частин (з півночі на південь), або окремих секторів – із заходу на схід. Зокрема Західний сектор Серединного ландшафтного поясу, який повністю розташований в Україні, має передумови для проведення робіт з його реконструкції. Варто лише мати на увазі, що у майбутньому Серединний ландшафтний пояс необхідно повністю перетворити в регіональну природно-господарську структуру з особливим статусом і режимом функціонування близьким до природоохоронних територій.

1. Ахромеев Л.М. Природа, генезис, история развития и ландшафтная структура ополей Центральной России / Л.М. Ахромеев. – Брянск: РИО Брянского университета, 2008. – 182 с.
2. Волкова Н.И. Структурно-генетический ряд ландшафтов полесий и ополей / Н.И. Волкова // Современные проблемы физической географии. – Москва, 1989. – С. 122-135.
3. Денисюк Г.І. Лісополе України / Г.І Денисюк. – Вінниця: Тезис, 2001. – 283 с.

4. Денисик Г.І. Лісостепові Полісся / Г.І. Денисик, О.П. Чиж. – Вінниця: Теза, 2007. – 210 с.
  5. Денисик Г.І. Правило тріади в історико-географічних дослідженнях / Г.І. Денисик, Л.І. Стефанков // Історична географія: початок ХХІ сторіччя. Вінниця: Теза, 2007. – С. 117-119.
  6. Докучаев В.В. К учению о зонах природы. Горизонтальные и вертикальные почвенные зоны / В.В. Докучаев // Избранные труды [Ред. акад. Б.Б. Полюнова]. – Москва: Издательство АН СССР. – 1949. – С. 481-513.
  7. Мильков Ф.Н. О явлении вертикальной дифференциации ландшафтов на Русской равнине / Ф.Н. Мильков // Вопросы географии. – Москва. – 1947. – Вып. 3. – С. 87-102.
  8. Мильков Ф.Н. О некоторых географических закономерностях, вытекающих из анализа ландшафтных зон Русской равнины / Ф.Н. Мильков // Проблемы физической географии. – Москва, 1949. – Т. 14. С. 46-63.
  9. Мильков Ф.Н. Долинноречные ландшафтные системы / Ф.Н. Мильков. – Изд. Всесоюз. географ. общества, 1978. Т. 110. – Вып. 4.
  10. Мильков Ф.Н. Физическая география: современное состояние, закономерности, проблемы / Ф.Н. Мильков. – Воронеж: ВГУ, 1981. – 400 с.
  11. Танфильев Г.И. Физико-географические области Европейской России / Г.И. Танфильев. – СПб., 1897. – Т. 1. – С 1-30.
  12. Чиж О.П. Антропогенізація Західного сектору Середнього ландшафтного поясу / О.П. Чиж // Наук. вісник Чернівецького національного університету. Серія: Географія, 2012. – Вип. 614-615. – С. 34-39?
  13. Чиж О.П. Серединний ландшафтний пояс і унікальність природи Рівненщини / О.П. Чиж // Географія Рівненщини та суміжних областей. – Рівне, 2014. – С. 12-17
1. Ahromeev L. M. Priroda, genesis, istoriya razvitiya i landshaftnaya struktura opoliy Tsentralnoy Rossii / L.M. Ahromeev. – Berdyansk: RIO Bryanskogo universiteta, 2008. – 182 s.
  2. Volkova N.I. Strukturno-geneticheskiy ryad landshaftov polesiy i opoliy / N.I. Volkova // Sovremennyye problemy fizicheskoy geografii. – Moskva, 1989. – S. 122-135.
  3. Denisik G.I. Lisopole UkraYini / G.I. Denisik. – VInnitsya: Tezis, 2001. – 283 s.
  4. Denisik G.I. Lisostepovi Polissya / G.I. Denisik, O.P. Chizh. – VInnitsya: Teza, 2007. – 210 s.
  5. Denisik G.I. Pravilo trladi v Istoriko-geografichnih doslidzhennyah / G.I. Denisik, L.I. Stefankov // Istorichna geografiya: pochatok XXI storichchya. VInnitsya: Teza, 2007. – S. 117-119.
  6. Dokuchaev V.V. K ucheniyu o zonah prirodyi. Gorizontalnye i vertikalnyie pochvennyie zonyi / V.V. Dokuchaev // Izbrannyye trudyi [Red. akad.B.B. Polyinova. – Moskva: Izdatelstvo AN SSSR. – 1949. – S. 481-513.
  7. Milkov F.N. O yavlenii vertikalnoy differentsiatsii landshaftov na Russkoy ravnine / F.N. Milkov // Voprosyi geografii. – Moskva. – 1947. – Vyip. 3. – S. 87-102.
  8. Milkov F.N. O nekotoryih geograficheskikh zakonomernostyah, vyitekayuschih iz analiza landshaftnyih zon Russkoy ravninyi / F.N. Milkov // Problemyi fizicheskoy geografii. – Moskva, 1949. – T. 14. S. 46-63.
  9. Milkov F.N. Dolinorechnyye landshaftnyie sistemyi / F.N. Milkov. – Izd. Vsesoyuz. geograf. obschestva, 1978. T. 110. – Vyip. 4.
  10. Milkov F.N. Fizicheskaya geografiya: sovremennoe sostoyanie, zakonomernosti, problemyi / F.N. Milkov. – Voronezh: VGU, 1981. – 400 s.
  11. Tanfilev G.I. Fiziko-geograficheskie oblasti Evropeyskoy Rossii / G.I. Tanfilev. – SPb., 1897. – T. 1. – S 1-30.
  12. Chizh O.P. AntropogenIzatsIya ZahIdnogo sektoru Seredinnogo landshaftnogo poyasu / O.P. Chizh // Nauk. VIsnik ChernIvetskogo natsIonalnogo unIversitetu. SerIya: Geografiya, 2012. – Vip. 614-615 s.
  13. Chizh O.P. Seredinniyy landshaftniy poyas I unIkalnIst prirodi RIvnenschini / O.P. Chizh // Geografiya RIvnenschini ta sumIzhnih oblastey. – RIvne, 2014. – S. 12-17.

*Подано до редакції 22.09.2019*

*Рецензент – доктор географічних наук В.М. Воловик*